

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9

Олександр Маркович БАНДУРКА,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України, заслужений юрист України,
президент Кримінологічної асоціації України

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
відповідальний секретар
Кримінологічної асоціації України

ПСИХОІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД І ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Психоісторичний підхід розставляє свої акценти у вивченні соціальних процесів у кожному історичну епоху.

У життєвій драмі сьогоденного світу чи не найбільш затребуваним сюжетом є інформаційно-мережевий мейнстрім. Його координати, фактура і вектори окреслюються і оцінюються по-різному, як правило, залежно від аксіоматики і концептуальних положень тієї чи іншої наукової школи, «фабрики думки», експертного співтовариства, думок політиків і журналістів. В наш час здійснюється перехід до принципово нової парадигми мислення – багатовимірності. Цей перехід передбачає революцію в категоріальному каркасі наукового і філософського знань, пошук інших їх логіко-методологічних підстав»¹.

В інформаційну еру людина не стає автоматично сучасником тих людей, ідей і предметів, з якими природним чином співпала. Сучасником необхідно ставати за допомогою психологічних процесів. Ставати сучасником – актуальне завдання для всіх видів соціальних практик. Так,

¹ Дубина М.А. Современные концепции многомерности как новой парадигмы мышления. *Вестник Московского университета*. Сер. 7. Философия. 2002. № 2. С. 45.

професор університету вважає свою наукову концепцію підсумком розвитку науки і підсумком своєї особистої діяльності, а його студент цю ж концепцію вважає класикою, що лежить в основі його власного пошуку і вимагає радикального доповнення, якщо не перегляду. Це потенційно благополучна ситуація, ситуація розвитку, але вона вимагає істотних зусиль, і навіть щасливих випадковостей з усіх боків для того, щоб утворилися єдині час і простір особистісної ідентифікації. Ставати сучасником значить включатися в ситуацію ризику, не тільки пристосовуватися і відповідати, але йти на системне ускладнення, що означає особистісно ідентифікуватися, включаючи не тільки себе в потік життя, а й потік життя в себе.

Розуміння цього дозволяє обґрунтувати психологічні та соціальні практики нового типу, що будуються на новій позитивній установці по відношенню до дійсності.

Вивчення історичних передумов виникнення події, виявлення факторів розвитку і «згасання» події у випадку із кримінологічними процесами в наші часи стикається з певними труднощами. Так, істотними перешкодами під час реалізації аналізу історії таких подій можна вважати невизначеність історичних і хронологічних меж існування події, слабку схильність події до категоризації (терміни, якими користуються кримінологи, часто ведуть до спростування події) і систематизації властивостей (властивості подаються як заперечення будь-яких властивостей) тощо. Психоісторичний аналіз задає перспективу розгляду таких складностей як своєрідних властивостей, надає можливість виявити й охарактеризувати історичний зв'язок події з попередніми, описати її своєрідність у світлі і всупереч хронології.

Психоісторичний аналіз події, факту відповідно до свого визначення, має на увазі, перш за все, вивчення історії, пильну увагу до панорами витоків, умов та обставин її походження¹. Однак звернення до історії в цьому разі має під собою щось більше, ніж ретроспективне дослідження подій. Сама задумка психоісторичного аналізу є претензійною – виявити й описати суть, есенцію епох, виокремити дух часу за рахунок уявлення особливої психоісторичної перспективи. У загальному вигляді предметне поле психоісторичного аналізу відсилає до семантики слів, понять та уявлень, пропонує простежити, яким чином у процесі історії створюються і перебудовуються ідеї та знання, що здаються непорушними.

Предметом психоісторичного аналізу можуть виступати певне явище або їх низка, уявлення або поняття, хронологія яких простежується в режимі події, що послідовно розгортається. Під *подією* розуміється певний стан речей, що колись мав безпосередню реалізацію в сьогоденні, але здобув граничний статус із подачі дослідника; проблематична і така, що проблематизує, подія, що підлягає вивченню в контексті умов, з якими вона складно пов'язується². Аналіз події подається в деякому розумінні як

¹ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск : Интерпрессервис, 2001. С. 228–232.

² Постмодернизм. Энциклопедия / сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. Минск : Интерпрессервис, 2001. С. 779–784.

контрїсторичний, – зокрема, Фуко пропонує «перетворити історію на противагу пам'яті, і, як наслідок, розгорнути в ній іншу форму часу»¹, тоді як аналіз історії у зображенні дослідника передбачає вивчення обставин появи феномена в ракурсі чіткого дотримання хронології елементів певної події і декількох подій між собою, і в цьому плані неминуче використовує причинно-наслідкові способи пояснення. У психоісторичному вивченні всі моменти всередині події, так само як і між подіями, є рівнозначними, минуле і сьогодення зрівняно в правах (без пріоритету сучасності перед минулим або минулого перед сучасністю). Настільки непрозорий за своєю реалізацією та ідейною програмою аналіз покликано підкреслити унікальність будь-якої події протягом усієї її історії.

Розглянемо далі основні положення, покладені в підґрунтя цього підходу, що організовують межі психоісторичного аналізу².

1. *Переривчастість і безперервність історії.* Важливою складовою психоісторичного аналізу є рефлексивне сприйняття історії, в якому розрізняються сама історична практика та її осмислення. Останнє організовано як історію думки і завжди дискретно, на відміну від перманентної плинності практики. Історія думки, яка «примножує кількість розривів і вишукує труднощі, породжувані переривчастістю»³, в психоісторичній перспективі стає окремою галуззю для аналізу. Маркована значущими подіями, віхами і періодами, історія виявляється такою в описі. На думку Фуко, будь-який історичний аналіз повідомляє про переривчастість історії, адже має на меті окреслити межі події чи процесу. Відповідно, психоісторичний аналіз приділяє особливу увагу історії як історії думки: дослідженню підлягають виділені події, етапи та періоди в їх послідовності, а також самі способи їх виділення. У такому випадку кримінологічні тренди розуміються як події, марковані кримінологами думки.

Фокусування на практичному боці існування певної події (увага до історичної практики на додаток до історії думки) надає можливість розглянути її складність, показавши історичний процес не як такий, що лінійно розгортається, натомість присутня постійна зміна континуальностей і розривів. Таким чином, історичній безперервності також знаходиться місце у психоісторичному аналізі – досліджувана подія розкривається у неоднорідності, русі, з властивими їй пожвавленням і синкопами. Подія у цьому випадку розглядається – на відміну від прогресистського розуміння руху історії – як переплетення безлічі суперечливих практик.

Лейтмотив теорії Фуко про формування суб'єкта в культурі, а також «історичне дослідження подій, які призвели до конституювання нас самих і до нашого самоусвідомлення як суб'єктів того, що ми робимо, мислимо і

¹ Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. Минск : Красико-принт, 1996. С. 78.

² Маслова Н.Г. Місце психоісторичного аналізу у кримінологічній методології. *Верховенство права*. 2019. № 2. С. 90–96.

³ Фуко М. Археология знания // Гуманитарная Академия. URL: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fuk/o_08.htm.

говоримо»¹ призводить до об'єднання дослідницьких горизонтів кримінологічних теорій і практики. У цій справі корисним виявляється актуальне у постмодерністському словнику поняття дискурсу як перетину думки і практики в мові – дискурси артикулюють те, що ми думаємо, говоримо і робимо, становлять події в їх цілісності. Формування імені події, контекстів його вживання і так звані практики поводження зі словами становлять спектр питань для психоісторичного вивчення події.

2. *Хронологія та одночасність*. Одна з істотних презумпцій у психоісторичному вивченні зумовлює відхід від каузальності, від ідеї зовнішньої причинності. Ця презумпція відокремлює вивчення психоісторичне вивчення від інших видів аналізу і навіть, згідно з Фуко, протиставляє генеалогію (так у автора) та історію: «генеалогія – те, що руйнує поняття причинності в історії... викриває раціональне або послідовне в межах часу як містифікацію. Якщо хронологія подій історії досліджується у причинно-наслідковому об'єктивістському ключі, то генеалогічна перспектива застосовує опис поза закономірностями і, в цілому, раціональністю»². Ідеться про те, щоб розглядати подію як практику за існуючих соціокультурних обставин, ураховуючи їх переплетення і взаємозв'язок. Як зазначено вище, психоісторичний підхід оформляється в аналізі як переривчаста траєкторія із зупинками в точках події – етапах, фазах, епохах тощо. З урахуванням названої презумпції відзначимо, що послідовні події не утворюють причинного ланцюжка, але розглядаються як довільно пов'язані. При цьому кожна подія розуміється як самостійна і разом з тим породжена іншими подіями як обставинами, що відсилають до ідеї діалогу подій. У такому ракурсі актуалізується дуже важлива для розуміння ідея наступності та її подолання: події, подібно до генеалогічно суміжних племен батьків і дітей, виявляються пов'язаними й автономними, відкритими для протистояння і співробітництва. Зв'язок між подіями концептуалізується в термінах «ефекту», що не має причинно-наслідкових залежностей.

Розглянемо це припущення на прикладі хронологічного ланцюжка «стратегія протидії злочинності – тактика протидії злочинності», яка в цьому випадку трактується як «подія – ефект». Це дає простір для виявлення випадків, що виключають прямий причинно-наслідковий зв'язок. Так, окреме обґрунтування отримує версія про зворотний порядок формування відповідних систем та автономність перебігу відповідних процесів, тобто в психоісторичній перспективі саме поняття «тактика протидії злочинності» виникло як ефект, як випадкова можливість, реалізована в текстах стратегій протидії злочинності. Застосування цієї презумпції до самого психоісторичного методу дозволяє уточнити зв'язки і

¹ Фуко М. Что такое Просвещение // Интеллектуалы и власть. Ч. 1. М.: Праксис, 2002. С. 335–360. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko_18.php.

² Ильин И. П. Мишель Фуко – историк безумия, сексуальности и власти. *Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм*. М.: Интрада, 1996. С. 60.

суперечності теорій з урахуванням реверсії, «зіштовхнути» ідеї в дебатах, релятивізувати спадковість.

3. *Боротьба подій, випадковість.* Основоположним принципом психоісторичного аналізу можна вважати розуміння випадковості поєднання подій, хаотичності комбінацій сюжету історії. Психоісторичний розгляд бачить в історії рухливу шалену наповненість із великими пропасними пожвавленнями, зі своїми синкопами, що підлягають аналітичному виявленню. Такого штибу аналіз не вибудовує монолітних хронологічних ланцюжків, не виділяє однозначних підстав, але, навпаки, примножує гетерогенність, проблематизує походження. Події, при всій їх відокремленості, як предмет аналізу перебувають у стані хаотичного взаємоперетікання – згідно з поглядами Фуко, «замість того, щоб відновлювати ланцюжки умовиводів... замість того, щоб установлювати таблиці відмінностей... [описувати] системи розсіювання»¹. У такому випадку, принципово важливо, що вдається оголити випадковий характер самих подій та історії як їх поєднання, як випадкову гру домінації. Інакше кажучи, психоісторичний підхід покликаний розхитати причинно-наслідкову картину світу, відкривши, що «в корені пізнаваного нами і того, чим ми є самі, немає ні правди, ні буття, лише екстеріорність випадку»². Розуміння того, як твориться історія, воістину є драматичним – епохи й етапи історії забарвлено взаємодією всіляких сил (цінностей, обставин, дискурсів), що часом набуває форми явних або прихованих битв. Це уявлення розвинуто ще у Ніцше, який вважав битву цінностей «тисячолітнім смертним боєм»³, що відбувається шляхом нападів, маскування і хитрощів. Виходить, події стаються в результаті безлічі збігів, у результаті сприяння одних обставин і всупереч протидії інших, подібно до щасливого збігу і результату тривалого компромісу. У зв'язку з цим дослідження події обумовлює аналіз обставин «за» і «проти», опис усіляких випадковостей.

4. *Відсутність суті, тілесність.* Наступне положення психоісторичного аналізу, позначене нами, стосується уявлення про походження тієї чи іншої події. Як відомо, кримінолог перебуває у полоні множинності умов і факторів, що визначають подію або передують явищу. *На відміну від традиційного історичного аналізу, психоісторичний підхід не заціклюється на центральних факторах, а звертає увагу на безліч локальних подій.* У такому випадку завданням аналізу стає виявлення різного плану випадковостей виникнення події, і, отже, вивчення безлічі начал. Цікаво, що вивчення походження немов розчиняє подію, адже її цілісність розпадається на безліч організуючих подій: «пошук витоку не приводить до основи, навпаки, він розпорошує те, що уявлялося нерухомим,

¹ Фуко М. Археологія знання // Гуманитарная Академия. URL: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fuk/o_08.htm.

² Фуко М. Ніцше, генеалогія і історія // Філософія епохи постмодерні: сб. перекладів і рефератів. Мінск: Красико-принт, 1996. С. 80.

³ Ніцше Ф. К генеалогії моралі // Сочинення. Т. 2. М.: Мысль, 1990. С. 407–524. URL: http://www.philosophy.ru/library/nietzsche/gen_mor.html.

він дробить те, що було єдиним, він показує гетерогенність того, що перебувало у злагоді із самим собою»¹. Ця теза виводить нас до центральної ідеї психоісторичного підходу про те, що не існує єдиної сутнісної причини або підстави феномена. Подія не була визначена, вона породжується випадковістю і не має позачасової суті. Ця множинність випадків, які породили подію, однак, підкріплює унікальність самої події, скроєної з «частинок, чужих для них образів»². Можна сказати, *унікальність події – у її неавтономності, у неповторній пов'язаності з минулим і з іншими подіями*.

Окреслені ідеї дозволяють поглибити улюблену в постмодернізмі метафору тіла. У цьому контексті тіло, тілесність служать так званою нарисною поверхнею подій³, що уособлює тимчасовість і скороминущу цілісність події. Тіло розуміється, крім усього, як місце зіткнення різнорідних сил, знищень і перемог на історичній арені. Фуко застосовує метафору тіла, оскільки саме тіло, на його думку, вбирає та уособлює минуле і сьогодення. Тіло є непослідовним, різнорідним, але також і процесуальним, переносить моменти минулого досвіду у поточні бажання.

Психоісторії необхідно розуміти досліджуваний предмет як тіло, рухливий і текучий феномен, що охоплює і перевершує аналітично виділені події: Як специфічний аналіз вона розташована в місці зчленування тіла й історії. Психоісторичний аналіз повинен поєднувати історію і тіло, бачити в події їх взаємний вплив. Історія, що в даному випадку розуміється як тіло розвитку, є скроєною на сплетінні подій, і кожна з них не є ізольованою (і в цьому плані не має власної сутності), хоча і залишає незгладимий слід (стигмат – у Фуко).

5. *Дискурс-аналіз*. На відміну від традиційного історичного аналізу, який акцентує увагу на причинних зв'язках, психоісторичний підхід передбачає застосування дискурс-аналізу. Дискурс-аналіз залучено у психоісторичне вивчення як спосіб роботи з матеріалом усередині комплексної стратегії. Сам Фуко характеризує дискурс-аналіз як методологію дослідження, тоді як психоісторична (генеалогічна у автора) перспектива визначає місію і межу цієї методології⁴. Істотним виявляється сенс поняття «дискурс», яке охоплює конфігурації практик, їх осмислення і словесне оформлення. Дискурс стає «місцем» існування нелінійно зрозумілих подій. Саме щодо дискурсу не працює причинність, але простежуються взаємний вплив і нелінійність, одночасна представленість колишніх і поточний подій у їх діалогічному (і навіть полілогічному) співвідношенні. Фуко пропонує розглядати дискурс як «стратегічні ігри дії і реагування, питання і відповіді, панування й ухилення, а також як відносини боротьби»⁵. Історія в перспективі постає як ланцюжок

¹ Фуко М. Ницше, генеалогия и история // Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. Минск : Красико-принт, 1996. С. 82.

² Там само.

³ Pecora V. Nietzsche, Genealogy, Critical Theory. *New German Critique*. 1991. №. 53. P. 104–130. URL: http://www.ubishops.ca/ baudrillardstudies/vol-7_2/v7-2-armitage.html (дата звернення: 18.07.2019).

⁴ Фуко М. Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 2 / пер. с франц. И. Окуновой ; под общей ред. Б. М. Скуратова. М. : Праксис, 2005. С. 42–44.

⁵ Там само.

дискурсивних подій, кожна з яких, незважаючи на історичну послідовність здійснення, виступає причиною (контекстом) становлення і також наслідком (ефектом) іншої події. Дослідник звертається до виявлення «маленьких, непомітних істин, знайдених суворими методами»¹, що існують у структурі та способі застосування понять і тверджень. У поєднанні з дискурс-аналізом подія дробиться на компоненти й об'єднується у спільні сенси, розпадається на тексти, фрази і правила формування та використання понять. Психоісторичний ухил дослідженню подій надає опис контексту дискурсу, висвітлення різномірних передумов та умов існування події як дискурсу. У підсумку, на підставі аналізу змісту події та його контексту вимальовується його узагальнююча характеристика, що позначається як режим знання, дискурс-формація, дискурсивний стиль тощо.

Окремий акцент, властивий дискурс-аналізу як частині психоісторичного методу, полягає у прагненні розхитати канонічне знання. Розвінчання усталених уявлень і релятивізація проявів події включаються в орієнтири дослідника. Починаючи з Ніцше, задається курс на викриття. Він говорив про викриття історичного сенсу цінностей: «нам потрібна критика моральних цінностей, треба, нарешті, поставити під сумнів саму цінність цих цінностей»². Фуко, у свою чергу, має намір виробляти «підривне» знання, дезавувати істини й ідеології: «треба зробити таке: продемонструвати, яким чином завдяки дискурсу, сприйнятому як комплекс стратегій, що становлять соціальні практики, формується історичний суб'єкт пізнання»³. *Досягти підтексту, виявити своєрідність події через дослідження її внутрішніх правил, порівняти її з іншими й описати її місце та її співвідношення з іншими подіями – усе це, маючи викривальний відтінок, становить колорит психоісторичного аналізу.*

Наведені принципи психоісторичного аналізу – переривчастість і безперервність історії, відхід від причинності на користь нелінійних взаємозв'язків, боротьба подій і випадковості, відсутність суті й тілесності і дискурс-аналіз – визначають правила використання методу, в тому числі під час кримінологічного аналізу. Перелічимо ці *правила*:

- на рівні хронології виділяти етапи і періоди (як осмислювалась подія, як концептуалізувалась на різних етапах);
- на рівні практик звертатися до аналізу пересічних і суміжних подій;
- незважаючи на хронологічний ланцюжок подій у часі, розглядати відносини між подіями як діалог;
- розглядати подію як унікальний осередок випадкових умов, уникати причинно-наслідкових узагальнень в аналізі події;
- виділяти безліч умов події (соціальні обставини, суміжні події), розглядати їх як такі, що сприяють або протистоять досліджуваній події;

¹ Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. Минск : Красико-принт, 1996. С. 83.

² Ницше Ф. Сочинения. Т. 2. М.: Мысль, 1990. С. 407–524. URL: <http://www.philosophy.ru/library/nietzsche/genmor.html>.

³ Фуко М. Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 2 / пер. с франц. И. Окуновой ; под общей ред. Б. М. Скуратова. М. : Праксис, 2005. С. 43.

– аналізувати подію як дискурс: виділяти концептуальні поняття і зв'язки між ними з урахуванням як стилю всередині події, так і зв'язки події з іншими подіями.

І насамкінець: головне, що нам дає психоісторичний підхід – це розуміння, що кінець історії зумовлений тим, що у неї був початок; людина і історія підпорядковані часу, і людина, і час відзначені одними і тими самими стигматичними. Час – це безперервна безладність, подроблена нескінченність, грандіозна драма, а історія – найяскравіший епізод цієї драми. В ній та сама безладність, те саме скажене дроблення, гарячкове прагнення встановити ніщо там, де вже нічому ставати. Поки історія протікає більш-менш стабільно, кожна подія уявляється примхам, колінцем у загальному ході речей, але як тільки ритм збивається, все летить шкереберть. У всьому, щоб не сталося, бачаться симптом, попередження, все спонукає до багатозначних висновків. У нейтральні (умовно кажучи) епохи подія є одним з багатьох рядових проявів справжнього. Вона має автономне значення і немов би випадає з часу. Натомість у критичні часи кожна дрібниця є мазком в картині руйнування світу. Якщо ж єдино можливою розв'язкою виявляється катастрофа, єдиним виходом, єдиним шансом для нас є те, щоб не випасти не з вічності, а з часу; випасти з нього означає випасти з історії, зависнути десь, зануритися в похмуру інертність, повну стагнацію, де навіть слова грузнуть і не можуть піднятися до прокльонів або благання. До тих пір поки ми залишаємося всередині часу, ми оточені собі подібними, з якими готові змагатися. Однак як тільки ми випадаємо з нього, все, що вони роблять і все що можуть про нас подумати вже не має ніякого значення, тому що ми опиняємося настільки відчуженими від них і від самих себе, що творити що-небудь або хоча б думати про це нам здається справою несерйозною і зайвою.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2022

Александр Маркович БАНДУРКА,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ПСИХОИСТОРИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ВОПРОСЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

В статье рассмотрены криминологические вопросы формирования и использования психоисторического анализа в сфере противодействия преступности. Показаны его преимущества, а также актуальные вопросы применения. Установлен ряд методологических преимуществ, которые обуславливают его эффективное использование в методологии криминологии.

Ключевые слова: психоистория, анализ, противодействие преступности, факторы, условия, среда, время, дискурс.

Oleksandr M. BANDURKA,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Oleksii M. LYTUVNOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

PSYCHO HISTORICAL METHOD AND CRIME PREVENTION QUESTIONS

The article deals with the criminological issues of the formation and use of psychohistorical analysis in the field of combating crime. Its advantages are shown, as well as topical issues of application. A number of methodological advantages have been established that determine its effective use in the methodology of criminology.

Key words: *psychohistory, analysis, crime prevention, factors, conditions, environment, time, discourse.*